

UOT: 327

AVROPA İTTİFAQININ ÜMUMİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ MÜDAFİƏ SİYASƏTİ

Zümrüd Eldar qızı MƏLİKOVA

Bakı Slavyan Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının dosenti,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı / AZƏRBAYCAN

zumrud2777@rambler.ru

XÜLASƏ

Məqalə «Avropa İttifaqının ümumi təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti» adlanır. Ümumi təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində Avropa ölkələrinin birgə fəaliyyəti ikinci dünya müharibəsindən sonra aktuallaşdı və Qərbi Avropa İttifaqı yaradıldı. Lakin NATO-nun yaradılması və müdafiə məsələlərində Avropa ölkələri arasında konsensusun əldə olunmaması Qərbi Avropa İttifaqı çərçivəsində hərbi inteqrasiyanın qeyri-mümkünlüyünü göstərdi. Yalnız postsoyq müharibə dövründə bu məsələ ilə bağlı müzakirələr aparıldı və irəliləyişlər əldə olundu. 1992-ci il Maastrixt və 2007-ci il Lissabon müqavilələri Avropa İttifaqının təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində siyasətini inkişaf etdirmək üçün yeni imkanlar yaratdı. Avropa İttifaqının ümumi təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin inkişafına soyuq müharibədən sonra baş verən bir sıra hadisələr, o cümlədən Yuqoslaviyada münaqişələr, Kosovo böhranı, ABŞ-ın İraqa təcavüzü az təsir göstərmədi. Avropa İttifaqının çevik qüvvələri (AİÇQ), Avropa polis korpusunun (APK) yaradılması, Bosniya-Herseqovində APK-nin BMT-nin sülhməramlı qüvvələrini əvəz etməsi əməli addımlardan oldu. Avropa İttifaqı ÜTMS çərçivəsində üç qitədə mülki və hərbi alətlərindən istifadə etməklə əməliyyatlar həyata keçirir. Aİ-nin sülhyaratma missiyalarının 6-sı hərbi, 9-u mülkidir. Təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində NATO ilə əməkdaşlıq edən Aİ Şimali Atlantika Alyansının təcrübəsindən, imkanlarından istifadə edərək strateji tərəfdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirir. Aİ-nin ÜTMS inkişaf etməkdədir və ittifaqın beynəlxalq siyasətə təsiretmə gücünün artmasına birbaşa təsir göstərir.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, Ümumi Xarici və Təhlükəsizlik Siyasəti, Maastrixt müqaviləsi, Ümumi Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasəti, Avropa Müdafiə Agentliyi.

ОБЩАЯ ПОЛИТИКА БЕЗОПАСНОСТИ И ОБОРОНЫ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

РЕЗЮМЕ

Данная статья называется «Общая политика безопасности и обороны Европейского Союза». Совместная деятельность европейских стран в области безопасности и обороны стала актуальной после второй мировой войны и был создан Западноевропейский союз. Однако образование НАТО и отсутствие консенсуса среди европейских стран по вопросу обороны показало невозможность военной интеграции в рамках Западно-европейского союза. Дискуссии по этому поводу возобновились после холодной войны и было намечено продвижение в переговорном процессе. Маастрихтский (1992) и Лиссабонский (2007) договоры создали новые возможности для развития политики безопасности ЕС. На развитие общей политики безопасности и оборона Европейского Союза (ОПБО ЕС) не мало повлияли целый ряд событий, в том числе конфликты в Югославии, кризис в Косово, вторжение США в Ирак, которые произошли после окончания холодной войны. Создание сил быстрого реагирования Европейского Союза (СБР ЕС) и Европейского полицейского корпуса (ЕПК), замена ЕПК миротворческими силами ООН в Боснии и Герцоговине были практичными ощутимыми шагами. В рамках ОПБО ЕС проводит операции в трех континентах, используя гражданские и военные инструменты. Из миротворческих миссий ЕС шесть являются военными, девять гражданскими. Сотрудничая в области безопасности и обороны с НАТО, ЕС использует опыт и военные возможности Североатлантического альянса, и развивает отношения стратегического партнерства. В настоящее время ОПБО ЕС продолжает развиваться и это непосредственно влияет на повышение силы влияния ЕС на мировую политику.

Ключевые слова: Европейский союз, общая внешняя политика и политика безопасности, Маастрихтский договор, общая политика безопасности и обороны, Европейское оборонное агентство.

COMMON SECURITY AND DEFENCE POLICY OF THE EUROPEAN UNION

SUMMARY

This article is called the «Common Security and Defense Policy of the European Union». Joint activities of European countries in the field of security and defense became important after the Second World War and the Western European Union was created. However, the formation of NATO and the lack of consensus among European countries on the issue of defense showed the impossibility of military integration within the framework of the Western European Union. Discussions on this issue resumed after the Cold War and a progress was made in the negotiation process. The Maastricht (1992) and Lisbon (2007) treaties created new opportunities for the development of EU security policy. The development of a common security policy and the defense of the European Union (EU OPO) has been influenced by a number of events, including the conflicts in Yugoslavia, the crisis in Kosovo, the US invasion of Iraq that occurred after the end of the Cold War. Establishment of the Rapid Reaction Force of the European Union (EU RRF) and the European Police Corps (EPC), the replacement of the UN peacekeeping forces by the EPK were tangible steps. Within the framework of the CSDP, the EU conducts operations in three continents using civilian and military tools. Of the EU peacekeeping missions, six are military, nine are civilian. Cooperating in the field of security and defense with NATO, the EU uses the experience and military capabilities of the North Atlantic Alliance and develops relations of strategic partnership. Currently, the EU CSDP continues to evolve and this directly affects the strength of the EU's influence on world politics.

Keywords: European Union, Common Foreign and Security Policy, Maastricht Treaty, Common Security and Defence Policy, European Defence Agency.

Giriş. Öz iqtisadi göstəricilərinə, beynəlxalq siyasətə təsiretmə gücünə görə dünyanın ən güclü regional qruplaşması olan Avropa İttifaqı digər inteqrasiya birliklərindən kəskin fərqlənib Avropanın simasını, ümumi siyasətini müəyyənləşdirir. Avropa İttifaqı (Aİ) tarixi boyunca üç mərhələdən ibarət inkişaf yolu keçdi. Birinci mərhələ 1950-ci illərdən 1970-ci illərin əvvəllərində (1973-cü il), ikinci mərhələ 1980-ci illərin ortalarında (1981 və 1986-cı il), üçüncü mərhələ isə 2013-cü ilədək (1995, 2004, 2007 və 2013-cü il) davam etdi. Üçüncü mərhələdə Aİ öz fəaliyyətində mühüm dəyişiklər etdi. İnstitusional dəyişikliklərlə yanaşı, genişlənmə siyasətinə başlayan Aİ postsosialist ölkələrinin ittifaqa inteqrasiyasına imkan yaradaraq Avropanın

yeni dünya nizamında İkinci Dünya müharibəsindən sonra itirdiyi güc mərkəzi rolunu bərpa etməyə yönəlik siyasət yeritməyə başladı və «soyuq müharibə» illərində iki ideoloji cəbhəyə ayrılmış qitəni birləşdirməyə nail oldu.

Məlumdur ki, bipolar nizamın sona çatması təhlükəsizlik sahəsində Avropanın ABŞ-dan asılılığını azaltdı və Aİ-də inteqrasiya proseslərinə təkan verdi. «Soyuq müharibə»dən sonra beynəlxalq münasibətlərdə baş verən hər yeni böhran (Yuqoslaviyada münaqişələr, 1999-cu il Kosovo böhranı, 2001-ci il 11 sentyabr hadisələri, ABŞ-ın İraqa təcavüzü, Krımın Rusiya tərəfindən işğalı) təşkilatın böhranların qarşısının alınmasında və yeni təhdidlərə qarşı mübarizədə hələ də zəif olduğunu göstərdi. Bununla belə, hər bir böhran Ümumi Xarici və Təhlükəsizlik Siyasəti (ÜXTS (ing.CFSP)) və Ümumi Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasətinin (ÜTMS (ing.CSDP)) inkişafına müəyyən təsir göstərdi. Yeni geosiyasi durum AİB (1992-ci ildən Aİ) ölkələrini qitənin təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı birgə mövqedən çıxış etməsi üçün yeni və daha effektiv addımlar atmağa sövq etdi. Aİ ölkələri ÜXTS və ÜTMS-nin formalaşdırılması istiqamətində söylərini birləşdirdilər.

1992-ci ildə qəbul edilmiş Maastrixt müqaviləsi ittifaqın ÜXTS və ÜTMS-nin formalaşdırılması istiqamətində birlik ölkələrinin söylərinin nəticəsi oldu. Ümumi Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasəti (ing.-Common Security and Defence Policy) Aİ-nin ÜXTS-nin əsas elementi olub müdafiə, hərbi, eləcə də mülki böhranların idarə olunmasına aid olan siyasət sahəsidir. ÜTMS formal olaraq Aİ-nin qurumlarından olan Aİ Şurasının səlahiyyətləri sferasına daxildir.

Avropa İttifaqının Ümumi Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasətinin təkamülü

Müasir Avropa təhlükəsizliyinin əsas zəminləri İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra yaranmışdı. Ümumavropa səviyyəsində əməkdaşlıq etmək zərurəti bir sıra səbəblərlə, əsasən yeni qlobal münaqişədən çəkinməyə səy göstərməklə şərtlənmişdi. Avropa ölkələrini təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq etməyə və inteqrasiyaya, ilk növbədə nüvə müharibəsi təhlükəsi sövq etmişdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropada sülh və əmin-amanlığı təmin etmək üçün beynəlxalq münasibətlərin yeganə forması məhz əməkdaşlıq oldu. Avropa xalqları arasında kəskin münasibətlər, mübahisəli ərazilər problemi, müharibənin başlanmasına görə məsuliyyət, müharibə xərcinin ödənilməsi və s. problemlər inteqrasiya təşəbbüslərinin inkişafına əngəllər yaratdı. Müharibədən sonra Qərbdə Avropa təhlükəsizliyi paradigması «atlantizm» və «Avropa mərkəzçiliyi» kimi müəyyənləşdirilən beynəlxalq əməkdaşlıqda bir-birinə zidd olmayan iki əsas yanaşma istiqamətində inkişaf etməyə başladı. Bu konsepsiyalar təhlükəsizlik sahəsində Avropada regional əməkdaşlığın institusional

mexanizmlərinin formalaşmasında və bir sıra beynəlxalq hüquqi aktlarda öz əksini tapdı.

Dünkerk Paktı və Brüssel Müqaviləsi Avropada iqtisadi, sosial, mədəni əməkdaşlığın və kollektiv özünümüdafiə siyasətinin əsasını qoydu. Brüssel Müqaviləsinə əsasən Avropada müharibə təhlükəsinin qarşısını almaq üçün Qərbi Avropa İttifaqı (QAI) yaradıldı. Lakin qitə ölkələrinin ehtiyatlarının azalması və Qərbi Avropanın ABŞ-dan əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi asılılıq vəziyyətində olması səbəbindən praktikada bunu reallaşdırmaq mümkün olmadı. «Soyuq müharibə» illərində SSRİ-nin nüfuzunun və hərbi potensialının artması səbəbindən Avropa dövlətləri siyasi, strateji və ideoloji müttəfiq kimi ABŞ-ın köməyinə arxalanmağa məcbur oldular [8].

Birliyin ümumi xarici və müdafiə siyasəti sahəsində inteqrasiyası böyük problemlərlə qarşılaşdı. İnteqrasiyaya ilk cəhd 1952-ci ilin əvvəllərində Fransa, Almaniya, İtaliya, Belçika, Niderland və Lüksemburqun Avropa Müdafiə Birliyinin (AMB) yaradılması haqda müqaviləni imzalaması ilə edildi. Lakin Fransa parlamenti AMB-nin yaradılmasına maneçilik törətdi. İnteqrasiya siyasətdən iqtisadiyyata doğru istiqamətdə inkişaf etməyə başladı.

1974-cü ildə Siyasi İttifaqın yaradılması haqda tövsiyələri qəbul edən dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində AİB-in yeni orqanı - Avropa Şurası (1949-cu ildə yaradılmış və hal-hazırda 47 ölkəni sıralarında birləşdirən beynəlxalq təşkilat olan Avropa Şurası ilə səhv salınmamalıdır) təsis edildi. Siyasi İttifaqın yaradılması ilə bağlı danışıqlar və məsləhətləşmələr milli dövlətlərin səlahiyyətlərinin müdafiəçiləri və üstmillilik tərəfdarlarının ənənəvi qarşudürməsi ilə rastlaşdı, eləcə də bir çox ölkələr NATO-nun funksiyalarının təkrarlanmasına qarşı çıxdılar.

1985-ci ildə Milanda AFR-in kansleri Helmut Kol və Fransa prezidenti Fransua Mitteran razılaşdırılmış xarici və müdafiə siyasətinin yürüdülməsini nəzərdə tutan birgə Avropa İttifaqı haqda Müqavilə layihəsini irəli sürdülər.

Avropa təhlükəsizlik siyasəti 1990-cı illər ərzində QAI, NATO və AI çərçivəsində, bir neçə yol ilə inkişaf etdi. 1992-ci ilin iyununda Bonnda keçirilən görüşdə QAI ölkələri NATO, AI və QAI arasında əlaqələrə dair «Petersberq Bəyannaməsi»ni qəbul etdilər. Bəyannamə QAI-nin funksiyalarının genişləndirilməsini nəzərdə tuturdu. O, iştirakçı ölkələrin ərazilərinin müdafiəsini təmin etməklə yanaşı, humanitar və xilasetmə əməliyyatların, sülhməramlı missiyaların keçirilməsi, eləcə də böhranların idarə olunması üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməsi, o cümlədən AI-nin maraqlarına uyğun və NATO ilə qarşılıqlı əlaqədə sülhə məcburetmə tədbirlərinin görülməsini mənimsəməli idi. 1992-ci ildə QAI ilə AI arasında əlaqələr quruldu və AI onun üzərinə «Petersberq vəzifələri» (humanitar missiyalar, eləcə də sülhün dəstəklənməsi və böhranların idarə olunması) qoydu. Bu vəzifələr sonralar Amsterdam müqaviləsi ilə QAI-dən AI-yə verilmişdir [9]. Onlar yeni ÜXTS və ÜTMS-nin

bir hissəsi oldu. QAI-nin elementləri AI-nin ÜXTS ilə birləşdirildi və QAI-nin prezidenti AI-nin Ali Nümayəndəsi oldu. Nəticədə, QAI Amsterdam müqaviləsi ilə AI-yə daxil oldu. 2010-cu ildə gerçəkləşmiş bu birləşmə nəticəsində QAI 30 iyun 2011-ci ildə ləğv edildi [17].

ÜXTS və ÜTMS-nin formalaşdırılması istiqamətində AI-nin ilk addımı Maastrixt müqaviləsinin imzalanması oldu. Maastrixt Müqaviləsinin hazırlıq çalışmalarını təşkil edən hökumətlərarası konfransda (HK) təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri ilə bağlı müxtəlif təkliflər edildi. Bu təkliflər ətrafında aparılan uzun danışıqlar nəticəsində üzvlər arasında uzlaşma əldə olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, AI üzvlərinin təhlükəsizlik və müdafiə məsələlərinə baxışlarının fərqli olması bu müzakirələrin çətin keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Almaniya ilə Fransa AB-nin müdafiə məsələsində muxtariyyətə sahib olmasına çalışmış, Böyük Britaniya, İtaliya, Niderland, Danimarka və İrlandiya isə bu təklifə qarşı çıxaraq NATO-nun ağırlıqlı roluna toxunulmaması və Avropanın təhlükəsizliyinin təşkilatlanmasında mövcud vəziyyətin qorunması kimi bir yanaşmanı müdafiə etmişdilər [13, s.146].

Maastrixt Müqaviləsi özü ilə bərabər bir sıra radikal dəyişikliklər gətirdi. Müqavilədə Vahid Avropa Aktında göstərilən «siyasi əməkdaşlıq» anlayışı «siyasi birlik» anlayışı ilə əvəz olundu. AİB siyasi birlik anlayışı ilə ümumi xarici siyasət və ümumi müdafiə siyasətini hədəfləmişdi.

Maastrixt müqaviləsi 1993-cü ildə ilk dəfə AI-nin üç sütunu anlayışını irəli sürdü. Sütunlardan birincisi müqavilələrlə səlahiyyətləri artırılmış Avropa Birliklərindən ibarətdir [14, s. 422]. İkinci sütunu Ümumi Xarici və Təhlükəsizlik Siyasətinin formalaşması təşkil etdi. Sazişdə aşağıdakı prinsiplər elan olundu:

1. BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq ümumi dəyərlərin qorunması;
2. AI-nin təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi;
3. Beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün qorunması;
4. Avropanın ümumi xarici siyasətin müəyyənəşdirilməsində AI-nin lider rolunun artırılması;
5. Beynəlxalq hadisələrin təhlil edilməsi və qərar qəbul etmək məqsədilə erkən xəbərdarlıq üçün yeni siyasətin planlaşdırılması üzrə bölmənin yaradılması;
6. Ümumi Xarici və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə Ali Nümayəndə vəzifəsinin təsis edilməsi [9].

Bununla da, ÜXTS AI-nin fəaliyyətinin yeni istiqaməti oldu. Amsterdam Müqaviləsi (1997) ittifaqın fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə ÜXTS-də dəyişikliklər etdi. Aşağıdakı institusional yeniliklər nəzərdə tutulmuşdu: «Ümumi Strategiya», xarici siyasi aksiyalarda iştirak zamanı «konstruktiv bitərəflik» imkanı, ÜXTS üzrə Ali Nümayəndə vəzifəsi, AI Şurasının Baş Katibliyinin tərkibində xarici siyasət üzrə əlavə aparatın yaradılması, eləcə

də QAI və onun tabeliyində olan orqanlarının AI-nin institutlarının ümumi sistemə tədricən daxil olması haqda müddəalar daxil idi [7].

1998-ci ilin dekabrında San-Maloda J.Şirak və T. Bleyrin görüşü ÜXTS-nin inteqrasiyası məsələsinin həllində dönüş nöqtəsi oldu. «Petersberq missiyaları»nı həyata keçirmək üçün AI-nin hərbi imkanlarını təmin etmək məqsədi ifadə edildi.

1999-cu ilin iyununda Köln sammitində AI ölkələri xarici siyasət koordinasiyasının dərinləşdirilməsi və təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində ümumi siyasətin (ÜMTS) yürüdülməsinə keçid haqda qərar qəbul etdilər. Bu siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi AI-nin xarici siyasət və təhlükəsizlik məsələləri üzrə Ali Nümayəndəsi vəzifəsini icra edən, NATO-nun keçmiş baş katibi Havyer Solananın səlahiyyətlərinə verildi. Beləliklə, xarici tərəfdaşlarla əlaqələrdə AI-nin siyasi və hərbi-siyasi təmsilçiliyi ilə bağlı səlahiyyətlər ittifaqın Ali Nümayəndəsinin əlində cəmləşdi.

Avropa Şurasının 1999-cu ildə Kölnə keçirilən görüşündən sonra təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində ümumi siyasət ümumi və təhlükəsizlik sahəsində siyasətin əsas hissəsini təşkil etməyə başladı. 1999-cu ilin dekabrında keçirilən AI-nin Helsinki sammitində 2003-cü ilədək «Petersberq missiyaları»nın bütün spektrlərinin həyata keçirilməsi üçün sərbəst hərəkət edə bilən, iki ay ərzində sayı 60 min nəfərdən ibarət hərbi kontingentin («çevik qüvvələr korpusu») yaradılması haqda qərar qəbul edildi. «Çevik qüvvələr korpusu»nun yaradılmasında təşkilatın məqsədi beynəlxalq böhranların həlli üçün təşkil edilmiş hərbi sülhəratma əməliyyatlarında iştirak etməklə dünyada öz siyasi çəkisini artırmaq idi [6].

2000-ci ildən AI-nin yeni strukturları - Siyasi və Təhlükəsizlik Komitəsi (xarici siyasət və hərbi məsələlərin koordinasiyası üçün) və Hərbi Komitə (üzv ölkələrin ali hərbi qərargah başçılarından ibarət) fəaliyyət göstərir. 2009-cu ildə Lissabon müqaviləsi ilə AI-nin xarici işlər və müdafiə siyasəti sahəsində səlahiyyətləri genişlənməmişdir. AI-nin xarici və müdafiə siyasəti sahəsində nümayəndəliyi təsis edilmişdir [17].

Avropa İttifaqı haqda Müqavilə xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində ittifaqın fəaliyyətini kifayət qədər ümumi şəkildə ifadə edirdi. Müqavilənin XI maddəsinin I hissəsində qeyd olunur: «AI aşağıdakı məqsədləri rəhbər tutaraq ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətini həyata keçirir: ümumi dəyərlərin, əsas maraqların, BMT Nizamnaməsinin prinsiplərinə uyğun olaraq İttifaqın müstəqilliyinin və bütövlüyünün qorunması; bütün mümkün vasitələrlə İttifaqın təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi; BMT Nizamnaməsi və Helsinki Yekun Aktının prinsiplərinə, o cümlədən Paris Xartiyasının məqsədlərinə uyğun olaraq beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi; beynəlxalq əməkdaşlığa yardım etmək; inkişaf, demokratiya və qanunun aliliyinin, əsas insan hüquq və azadlıqlarının müəyyənləşdirilməsi» [7].

Avropa İttifaqı haqda Müqavilənin XI maddəsinin II hissəsində göstərilmişdir ki, üzv dövlətlər loyallıq və həmrəylik (qarşılıqlı) prinsipləri əsasında ittifaqın xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasətini açıq və fəal olaraq dəstəkləməlidirlər.

1998-ci ilin payızında Böyük Britaniyanın Avropada hərbi-siyasi əməkdaşlığa dair müxalif mövqeyindən imtina etməsi QAI-nin AI-yə inteqrasiyası və Avropa Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasətinin (ATMS) inkişafı üçün yol açdı.

ATMS çərçivəsində Avropa çevik hərəkət qüvvələrinin (AÇHQ) yaradılması ilə bağlı Fransa-Britaniya planının və Avropa polis korpusunun (APK) formalaşmasına dair Danimarka-Niderland proqramının həyata keçirilməsinə başlandı. İlk plana əsasən humanitar və sülhməramlı tədbirləri keçirmək üçün iki ay müddətinə 50-60 min nəfərdən ibarət hərbi kontingentini təşkil edəcək Avropa çevik hərəkət qüvvələrinin (AÇHQ) yaradılması nəzərdə tutulurdu [4]. Bu layihə 1999-cu ilin aprelində NATO-nun Vaşinqton sammitində bəyənilmişdi.

1999-cu ildə Kosovoda müharibə başa çatdıqdan sonra Avropa Şurası «İttifaq NATO-nun əməliyyatlarına zidd olmayan və beynəlxalq böhranların həllində etibarlı hərbi qüvvələrin dəstəyi ilə sərbəst şəkildə hərəkət imkanlarına və həmin qüvvələrin onların istifadə edilməsi ilə bağlı qərar qəbul etmək vasitələrinə malik olmalıdır»- bəyan etdi. Bu məqsədlə Helsinki Məqsəd proqramı çərçivəsində AI-nin hərbi potensialının artırılması üçün bir sıra səylər göstərildi. Uzun müzakirələrdən sonra konkret nəticə AI-nin Battlegroups təşəbbüsü oldu. Bu təşəbbüsə görə 1500 nəfərin təcili səfərbər edilməsi planlaşdırılırdı. AI-nin hərbi qüvvələri Afrikada, Balkanlarda və Yaxın Şərqdə sülhü dəstəkləmə missiyalarında fəaliyyət göstərməli idilər.

Danimarka-Niderland təşəbbüsü 2003-cü ilədək böhranlı ərazilərdə hərbi qüvvələrin funksiyalarına xas olmayan mülki qaydaların və hüququn qorunması üçün 5 min nəfərə qədər Avropa polis korpusunun (APK) formalaşdırılmasını nəzərdə tuturdu. APK 30 gün ərzində böhranlı ərazidə 1000 nəfərədək polisi yerləşdirməyi bacarmalı idi. 2003-cü ildə Bosniya və Herseqovinada BMT-nin sülhməramlı qüvvələrini əvəz etməklə bağlı AI Şurasının qərarlarını yerinə yetirmək məhz polis qüvvələrinə tapşırıldı [3].

Avropa İttifaqı-NATO arasında praktik əməkdaşlıq

AI-nin Avropa əməliyyatlarını keçirmək üçün NATO qüvvələrindən və vasitələrindən istifadə imkanları iki təşkilat arasında gedən gərgin danışıqlar zamanı müzakirə olundu və 2002-ci il dekabrın 16-da Avropa Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasətinə dair NATO və AI arasında birgə Bəyannamənin imzalanması ilə başa çatdı. Avropada təhlükəsizliyin qorunmasında NATO-nun aparıcı rolunu tanıyaraq AI ATMS çərçivəsində NATO-nun planlaşdırma vasitələrindən

dən (imkanlarına) istifadə etmək, o cümlədən Alyansın Mons şəhərindəki (Belçika) Avropada hərbi qüvvələrinin baş komandanlığının qərargahına giriş hüququ aldı [4].

NATO-Aİ arasında praktiki əməkdaşlığın inkişafı istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri kimi Berlin Plyus razılaşmasını göstərmək olar. 2003-cü ilin martında razılaşdırıldığı kimi bu razılaşmalar NATO-QAİ əməkdaşlığı çərçivəsində 1996-cı ildə Berlində qəbul edilən qərarlara əsaslandığına görə Berlin Plyus adlandırılmışdır. Berlin Plyus razılaşmalarının əsas xüsusiyyəti aşağıdakı elementlərdən ibarətdir [1, s.249].

- Aİ-nin apardığı əməliyyatlarda hərbi planlaşdırmaya töhfə vermək qabiliyyətinə malik NATO-nun planlaşdırma imkanlarından Aİ-nin istifadə etməsinə zəmanət yaratmaq;
- Aİ-nin apardığı əməliyyatlarda istifadə üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş Şimali Atlantika Alyansının imkanları və ümumi əmlakından Aİ-nin istifadə etmək ehtimalı;
- Aİ-nin apardığı əməliyyatlarda mövcud qüvvələrinə NATO-nun müdafiə planlaşdırma sisteminin geniş tətbiqinə daha da adaptasiyadır;
- Qarşılıqlı təhlükəsizlik müdafiəsi qaydaları çərçivəsində məxfi informasiyanın mübadiləsi ilə bağlı NATO-Aİ sazişi;
- NATO-nun əmlak və imkanlarından istifadə etməklə Aİ-nin apardığı böhranlara nəzarət əməliyyatları çərçivəsində NATO-Aİ məsləhətləşmə razılaşmaları [1, s. 249-250].

NATO-Aİ arasında strateji əməkdaşlıq həmçinin ümumi maraqlara səbəb olan digər sahələri də əhatə edir. Buraya planlaşdırma və hərbi imkanların inkişaf etdirilməsi ilə bağlı səylər daxildir. NATO mütəxəssisləri 2001-ci ilin noyabrında yaradılan Aİ-nin Avropa İmkanları üzrə Fəaliyyət Planının (AİFP) həm ilkin hazırlanması, həm də sonra həyata keçirilməsi üçün hərbi və texniki məsləhətlər vermişlər. 2003-cü ilin mayında əsası qoyulan NATO-Aİ İmkan Qrupu İttifaqın potensialından irəli gələn təşəbbüsləri və AİFP-nin birlikdə həyata keçirilməsi üçün çalışır və Berlin Plyus nizamnamələri çərçivəsində NATO-Aİ gündəliyinin tərkib hissəsi kimi NATO Cavab Qüvvələri və yenidən yaradılmış Aİ Döyüş Qrupları arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirir [1, s.251-252].

Döyüş qruplarından təşkil edilən Aİ çevik reaksiya birlikləri 2004-cü ilin fevralında elan edilən 2010-cu il üçün yeni Əsas Məqsədin tərkib hissəsidir. Məqsəd həmçinin müdafiə imkanlarını, tədqiqat, komplektləşdirmə və silahlanmaya diqqət yetirən Aİ Müdafiə Agentliyinin yaradılmasına gətirib çıxardı.

Müvafiq fəaliyyətləri üzrə informasiya mübadiləsi, mütəxəssis və heyət səviyyəsində məsləhətləşmə əlaqələr və birgə toplantılar vasitəsilə NATO və Aİ terrorizmlə mübarizə, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, Aralıq dənizi məsələləri və Əfqanıstanda əməkdaşlıq üzrə birgə tədbirlər həyata keçirirlər.

İnformasiya mübadiləsi və əməkdaşlıq üçün əlavə sahələrə mülki əhalini kimyəvi, bioloji, radioloji və nüvə silahı hücumundan müdafiə, digər mülki fəvqəladə vəziyyət planlaşdırması və kütləvi qırğın silahları ilə bağlı məsələlər daxildir.

Lissabon müqaviləsinin Aİ-nin müdafiə siyasətinə etdiyi dəyişikliklər

Lissabon müqaviləsi (2009-cu il) əvvəlki müqavilələrdən fərqli olaraq Aİ-nin müdafiə siyasətinə mühüm yer ayırdı. «Ümumi Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasətinə dair müddəalar üzv dövlətlərin təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin ayrı-ayrı aspektlərinə xələl gətirmir. Aİ və milli dövlətlər BMT-nin Nizamnaməsinin müddəalarına sadıq qalır» (30-cu Bəyannamə) [17]. Ümumi Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasəti məsələləri üzrə qərarlar yekdilliklə qəbul edilir (Aİ haqda müqavilənin 17-ci maddəsi), proseduru dəyişmək imkanı və kvalifikasiyalı əksəriyyət prinsipinin tətbiq olunması istisna olunurdu (Roma müqaviləsinin 280 H maddəsi). Məhkəmə səlahiyyətləri bu sahəyə şamil olunmurdu (Roma müqaviləsinin 240 H maddəsi). Müdafiə sahəsində ümumi siyasətə keçid Avropa İttifaqı Şurasının yekdil qərarı əsasında həyata keçirilirdi (Roma Müqavilənin 27 (1) maddəsi). İslahatlar haqda bu müqavilə Aİ-yə üzv ölkələrin məcburi kollektiv məsuliyyətini müəyyənləşdirdi. Aİ-yə üzv dövlət təcavüzə məruz qalarsa, digər ölkələrin «bütün mümkün vasitələrlə» dəstək vermək və yardım etmək «öhdəliyi» daşıyırlar. Bu öhdəlik bir sıra ittifaq üzvlərinin (bitərəf dövlətlərin və ya xüsusi müqavilələrlə bağlı olan) təhlükəsizlik siyasətinin xüsusiyyətlərini və NATO çərçivəsində imzalanmış müqavilələri pozmur (Aİ haqda Müqavilənin 27 (7) maddəsi) [7].

Avropa İttifaqının hərbi strukturları

Avropa İttifaqının hərbi strukturlarına (ing.-*military of the European Union*) həm hökumətlərarası səviyyədə, həm də Aİ-nin institusional strukturları- ÜTMS və ÜXTS çərçivəsində üzv ölkələrin silahlı qüvvələri arasında yaradılmış müxtəlif əməkdaşlıq strukturları daxildir. Müdafiə siyasəti əsasən milli dövlətlərin səlahiyyəti sahəsinə daxildir.

Məlumdur ki, Avropada əsas hərbi ittifaq hökumətlərarası təşkilat olan Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatıdır. NATO hal-hazırda öz sıralarında 22 Aİ üzvünü, 5 Aİ üzvü olmayan (Albaniya, İslandiya, Monteneqro, Türkiyə və Norveç), eləcə də ABŞ və Kanadanı birləşdirir. ÜTMS-nin inkişafı NATO-nun rolu baxımından mübahisəli məsələdir. Avropa inteqrasiyasının hərbi forması XXI əsrin əvvəllərində gücləndi və ÜTMS-nin çoxsaylı əməliyyatlarının və Aİ-nin hərbi qruplarının yaradılmasına gətirib çıxardı. Lakin sonuncular əməliyyatlarda heç vaxt iştirak etməmişlər. Hərbi inteqrasiya üzrə digər təşəbbüslər –

Avropa korpusu, jandarma qüvvələri və hava nəqliyyatı komandanlığı hökumətlərarası olub Aİ-nin ÜXTS çərçivəsindən kənarında fəaliyyət göstərirlər.

Avropa İttifaqı haqda müqavilənin 42-ci maddəsi Avropa İttifaqının təşkilatı strukturunda mühüm hərbi inteqrasiyanı nəzərdə tutur [10]. Tam inteqrasiya - dövlət və hökumət başçılarının Avropa Şurasında (Aİ Şurası) yekdilliyini tələb edən mümkün variantdır. Hal-hazırda o siyasi çıxmazdadır, belə ki, Böyük Britaniya tənqidi mövqe nümayiş etdirir. 42-ci maddə bəzi üzv dövlətlərin silahlı qüvvələri arasında daimi strukturlaşdırılmış əməkdaşlığı nəzərdə tutur. 2015-ci ilədək bu variant istifadə olunmurdu, baxmayaraq ki, keçmiş Fransa prezidenti Nikolya Sarkozi, Almaniya kansleri Angela Merkel, İtaliyanın keçmiş XİN Franko Frattini və Belçikanın keçmiş baş naziri Gi Verhofstadt kimi görkəmli xadimlər ümumi müdafiə ittifaqı ilə bağlı çağırışlar etdilər [15], [16]. Bu məsələ ətrafında müzakirələr Ukrayna ilə bağlı Aİ və Rusiya arasında qarşıdurma nəticəsində fəallaşdı. Avropa Komissiyasının sədri Jan-Klod Yunker, eləcə də digər Avropa liderləri və siyasətçiləri Aİ-nin silahlı qüvvələri ilə bağlı çağırışlar etdilər. Almaniya parlamentinin xarici siyasət komitəsinin rəhbəri Norbert Röttgen Aİ ordusu «Avropa perspektivi idi və onun vaxtı çatıb» qeyd etdi [17]. 42-ci maddə 2015-ci ilin noyabrında Parisdə baş verən terror aktlarından sonra tətbiq edildi. Fransa prezidenti Fransua Olland Parisdə baş vermiş terror hücumlarının bütün Avropaya qarşı olduğunu iddia etdi [17].

Hal-hazırda Aİ-nin altı ölkəsinin ərazisində nüvə silahı var: Fransa və Böyük Britaniya öz şəxsi nüvə proqramlarına malikdirlər, Belçika, Almaniya, İtaliya və Niderland isə NATO-nun nüvə mübadiləsi siyasəti çərçivəsində ABŞ-ın nüvə silahını ərazilərində yerləşdirmişlər. Aİ-nin cəmi 525 nüvə başlığı vardır və ittifaq üzvləri öz ərazisində ABŞ-ın 90-130 nüvə başlığını yerləşdirmişdir [15, s.157]. Bəzi mənbələrdə ABŞ-ın Avropada 200 nüvə başlığı yerləşdirdiyi göstərilmişdir [5]. Aİ ölkələri ABŞ və Rusiyadan sonra nüvə silahlarının həcminə görə dünyada üçüncü yerdədir.

Bu gün Aİ-nin ÜXTS ilə yanaşı, təşkilatın vahid hərbi siyasətinin formalaşdırılması və ümumi silahlı qüvvələrin yaradılması istiqamətində fəaliyyəti səmərəli olaraq inkişaf etməkdədir. Aİ-nin silahlı qüvvələrinin NATO-ya alternativ kimi görən ABŞ-ın müqavimətinə və ittifaq daxilində problemlərə baxmayaraq bu proses davam edir.

Hələ 1990-cı illərdə Polşanın XİN Kşiştof Skubişevskinin təşəbbüsü ilə xarici siyasət məsələləri ilə bağlı məsləhətləşmələr məqsədilə yaradılmış «Veymar» üçbucağı bu gün birgə operativ hərbi birliyin formalaşdırılması ilə möhkəmlənmişdir. «Veymar» üçbucağı formatında əməkdaşlıq Almaniya, Fransa və Polşa arasında XİN səviyyəsində Avropanın bölünməsinin qarşısını almağa yönəlmişdi. Eyni tərkiblə hərbi əməkdaşlığa başlayan Aİ üzvləri təşkilatın hüduqlarından kənarında, böhranlı vəziyyətlərdə birgə fəaliyyət

göstərmək haqda qərar qəbul etdilər. «Veymar - Aİ»-də əsas rol Polşa kontingentinə məxsusdur, Fransa və Almaniya isə dəstək verməyi öhdələrinə götürdülər [18]. Veymar qrupunun yaradılması Avropa ordusunda Polşanın rolunu artırır. Dünyada müstəqil rol oynamağı hədəfləmiş Aİ-nin hərbi qruplarının yaradılması sırf siyasi məqsəd daşdığı aydındır. Veymar qrupunun yaradılmasını Avropa ordusunda Şərqi Avropa ölkələrinin çəkisini artırmaq məqsədilə atılmış addım kimi qiymətləndirmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aİ-nin hərbi taktiki qruplarının yaradılması konsepsiyasının müəllifi Böyük Britaniya və Fransa idi. Bu konsepsiyaya görə, 2008-ci ilədək Aİ-nin hüduqlarından kənar qısa müddətdə böhran bölgəsinə göndəriləcək çevik qüvvələrin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Hər birində 1,5-2,5 min nəfər olmaqla cəmi 13 belə qrupun yaradılması haqda razılıq əldə olunmuşdur. Qruplar monomillli və çoxmillətli qruplar şəklində çətin təbii-iqlim şəraitində hərəkət etmək bacarığına malik olmalıdırlar. Qərbi Avropa ölkələrinə monomillli qruplar yaratmaq həvalə olunsa da, Şərqi Avropa ölkələrinin heç birinə monomillli qrupa rəhbərlik etmək tapşırılmadı. Şərqi Avropa ölkələri çoxmillətli qrupların tərkibində və ya çoxmillətli qruplara rəhbərlik edirlər. Bu bölgü zamanı coğrafi yaxınlıq nəzərə alındı. Məsələn, Estoniya İsveçin rəhbərlik etdiyi, Macarıstan, Rumıniya və Sloveniya isə İtaliyanın rəhbərlik etdiyi qrupa daxil edilmişdi [4].

Aİ müdafiə sahəsində fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə Avropa Müdafiə Agentliyini (ing.-European Defence Agency) təsis etdi və bu agentlik ittifaqın ÜTMS-ni dəstəkləyərək Avropanın müdafiə potensialının təkmilləşməsi üçün üzv dövlətlərin səylərinə yardım edir. 2004-cü ilin iyulunda yaradılan şurada dövlətlərin müdafiə nazirləri səviyyəsində görüşlər keçirirlər. Brüsseldə yerləşən AMA-nın missiyası müdafiə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, müdafiə və texnologiyalar sahəsində araşdırmalara yardım etmək, eləcə də rəqabətəqabil müdafiə məhsullarının Avropa bazarını yaratmaq, Avropanın müdafiə, texnoloji və sənaye bazasını möhkəmləndirməkdir. Agentliyə Aİ-nin ÜXTS üzrə Ali Nümayəndəsi başçılıq edir.

Aİ-nin hərbi əməliyyatları ittifaqın bir sıra orqanları, o cümlədən Avropa Müdafiə Agentliyi (peyk mərkəzi və hərbi heyət) tərəfindən dəstəklənir. 2000-ci ildə aralıq orqan kimi yaradılmış Aİ-nin siyasi təhlükəsizlik məsələləri komitəsi Nitsada Avropa Şurasının qərarında müdafiə və təhlükəsizlik siyasəti və ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin «dayağı» kimi təsvir olunurdu. Onun vəzifələrinə böhranların nizamlanması üçün Aİ-nin əməliyyatlarına «siyasi nəzarət və strateji rəhbərliyi» həyata keçirən xarici işlər üzrə Şura üçün rəylərin hazırlanması aid idi. Komitə səfirliklər səviyyəsində milli nümayəndəliklərdən ibarət olub daima fəaliyyət göstərən orqandır və Brüsseldə həftədə 2 dəfədən (çərşənbə axşamı və cümə günləri) az olmayaraq keçirilir. Komitəyə Avropa Xarici Əlaqələr Xidməti başçılıq edir.

Hal-hazırda Aİ ÜTMS çərçivəsində üç qitədə (Avropa, Afrika və Asiya) özünün mülki və hərbi alətlərindən istifadə etməklə bir çox əməliyyat həyata keçirir. Aİ-nin mülki və hərbi missiyalarından 6-sı hərbi, 9-u mülkidir. Bosniya-Herseqovində başlanmış hərbi sülhyaratma əməliyyatları hal-hazırda Somalidə, Mali və Mərkəzi Afrika Respublikasında, mülki missiyaları Fələstində, Somalidə, Gürcüstanda, Liviya, Kosovo, Əfqanıstan, Niger, Ukrayna və Moldovada fəaliyyət göstərir. Bu sahədə Aİ NATO ilə yaxından əməkdaşlıq edərək Alyansın təcrübəsindən və imkanlarından istifadə etməklə strateji tərəfdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aİ-nin xarici siyasəti insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. Bu sahədə fəaliyyət Aİ-nin xarici siyasətinə uyğun həyata keçirilir, birbaşa mülki əhaliyə qarşı yönəlmiş zorakılıq əməllərinin baş verdiyi ölkələrə Aİ-nin hərbi və iqtisadi müdaxiləsini mümkün edir. Hərbi planda Aİ-nin ÜXTS və ÜTMS-nin NATO-ya alternativ yaradacağı şübhə doğurur, belə ki, Aİ üzvlərinin bir çoxu ekspedisiya potensialını təmin etmək üçün öz silahlı qüvvələrinin islahatlarını ya hələ başa çatdırmamış, ya da həyata keçirməmişlər. Bundan əlavə, Aİ-nin müstəqil fəaliyyət göstərməsi üçün nəzarət, əlaqə, eləcə də kəşfiyyat və loqistika komandanlığı inkişaf etdirməlidir [2].

Nəticə. Ümumi Avropa ordusunun yaradılması ideyası AİB yaranandan sonra aktuallaşsa da, ittifaq üzvlərinin konsensusa gəlməməsi nəticəsində bu məsələ yalnız postbipolyar dünya nizamı dövründə müzakirələr doğurdu və irəliləyişlər əldə olundu. Aİ özü məhdud hərbi potensiala malikdir, belə ki, Birlük üzvləri öz ərazilərinin müdafiəsinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Bundan əlavə, Aİ-nin əksər üzvləri Avropa təhlükəsizliyinin təminatçısı olan NATO-ya daxildirlər. Aİ-nin təsiri onun genişlənmə siyasəti nəticəsində artmaqdadır. Aİ öz təsirini yayarkən «yumşaq güc»dən istifadə edir. Aİ-nin öz qonşularına islahatlar prosesinə yardım etməsinin nümunəsi kimi, Moldova və Ukrayna hökumətinə sərhad və gömrük prosedurlarının Aİ standartlarına uyğunlaşdırılması üçün yaradılmış Missiyasını göstərmək olar. Aİ-nin humanitar yardım ofisi və ya «ECHO» inkişaf etməkdə olan ölkələrdə Aİ-nin humanitar yardımını göstərir [12]. 2006-cı ildə onun büdcəsi 671 milyon avro təşkil etmişdir. Aİ dünyanın ən böyük yardım donorudur [11].

Nəticə etibarilə, bipolyar nizamın sona çatması təhlükəsizlik sahəsində Avropanın ABŞ-dan asılılığını azaltdı və Aİ-də inteqrasiya proseslərinə təkan verdi. Aİ haqda Maastrixt müqaviləsi, Lissabon müqaviləsi Aİ-nin müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində siyasətini inkişaf etməyə imkanlar yaratdı. Müəyyən irəliləyişlərin əldə olunmasına baxmayaraq Aİ daxilində mərkəzdənqaçma meyillərinin baş qaldırması, eləcə də ittifaq üzvləri arasında təbəqələşmə, müdafiə və təhlükəsizlik məsələlərində mövqelərin üst-üstə düşməməsi və digər amillər təşkilatın bu sahədə siyasətinə əngəllər yaradır. Mövqelərin uyğunlaşdırılması və ümumi müdafiə və təhlükəsizlik məsələlərində bəzən kon-

sensusun əldə olunmasında problemlər yaşayan Aİ-nin ÜTMS inkişaf etməkdədir. Son illərdə Avropada terror dalğasının geniş vüsət alması, islamofobiyanın kəskin artması, miqrant axını və digər problemlər ittifaq üzvlərinin müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində yekdil mövqə nümayiş etdirməsini və təhlükəsizlik sahəsində birgə fəaliyyət göstərmələrini, yaxın perspektivdə ÜTMS sahəsində Aİ-nin yeni addımlar atacağını labüd edir.

Ədəbiyyat:

1. NATO-nun məlumat kitabı. İctimai Diplomatiya Şöbəsi, 1110 Brüssel, 388 s.
2. Доннелли К. Европейская безопасность: новые вызовы и новые ответы. <http://magazines.russ.ru/vestnik/2003/9/don-pr.html>
3. Европейская политика безопасности и обороны (ЕПБО) <http://n-europe.eu/glossary/term/592>
4. Единая армия Евросоюза угрожает Америке. http://monavista.ru/news/edinaya_armiya_evrosoyuza_ugrozaet_amerike/
5. Клинтон Х.: НАТО останется ядерным альянсом. 23.04.2010 http://rnd.cnews.ru/army/news/line/index_science.shtml?2010/04/23/387885
6. Общая оборонная политика ЕС. https://cribs.me/evropeiskoe-pravo/obshchaya-vneshnyaya-politika-i-politika-bezopasnosti-ovpb-es_
7. Правовые основы общей внешней политики и политики безопасности. Общая оборонная политика ЕС. <http://jurisprudence-konspect.org/?content=5961>
8. Стратегическая концепция. http://www.nato/int/cps/ru/SID-349727118-8D11946F/natolive/topics_56626.html (2010)
9. Хухлындина Л. Политика Европейского Союза в области безопасности и обороны. <http://evolutio.info/content/view/201/49>
10. Article 42, Treaty on European Union. <http://www.lisbon-treaty.org/wcm/the-lisbon-treaty/treaty-on-european-union-and-comments/title-5>
11. Commission calls for a European consensus to boost impact of humanitarian aid". European Commission. 13 June 2007. Retrieved 2007-08-13
12. DG for humanitarian aid – ECHO, financial report 2006". European Commission. 2006. Retrieved 2007-08-13
13. Heyman Charles. The Armed Forces of the European Union. 2012-2013. R&I: Defence Publications. 185 p.

14. Hurd D. Developing The Common Foreign and Security Policy // International Affairs, C.70, No. 3, July 1994, p. 421-428. 193.
15. Italy's Foreign Minister says post-Lisbon EU needs a European Army, The Times. 2009-11-15
16. Merkel's European Army: More Than a Paper Tiger? by Peter C. Glover, World Politics Review, 2007-04-25.
17. Security and Defence.
https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/area/security-and-defence_en
18. Weimar Triangle.
http://www.ms.gov.pl/en/foreign_policy/europe/wweimar_triangle1